त्रि॰ सेतु

१

॥श्रीगणेशायनमः॥ तत्र साधारणतीर्थविधिः॥ प्रथमं सम्प्रयुच्यते॥ प्रया

पश्चादितिसंग्रहः॥ तत्र यात्राकांक्षिनी र्थयात्रां मुनीन्द्रैः कृता प्र युक्तोऽनुमो

दि नाश्च॥ तां ब्रह्मचारी विधिवत्कुर्यान्नित्यसंयुक्तो गुरु णासन्नि युक्त इति ब्रह्मपुरा सायने॥

वा॥ गुरुनियुक्तस्यैव ब्रह्मचारिणो ऽधिकारः॥ ब्रह्मपुराणे तमाह धर्मः॥

पुण्यां पुण्यतमां भार्यो यो वा स्वका प्रयाति हि॥ तस्या स्य फलं सर्वं व्यर्थं जायते

नान्यथा॥ विधुरस्यापि यज्ञाधिकारे यथा तथा निष्टं नेष्टमिति वचनादस्त्येवाधिकारः॥

वानप्रस्थस्यापि॥ अरण्यां निर्याण्य यथा कृत्यं कुर्यात्तीर्थस्य सेवनं विधायवृत्तिं भार्यायाः पुत्रेषु निक्षिप्य गच्छेदिति

तथा संन्यासिनोऽपि ग्रामैकवासिनो नगरे तीर्थे पंचरात्रं वसेदिति कात्या कौर्मेऽपि ततः

यनोक्तेः॥ क्षत्रियस्य तत्परस्य ब्राह्मणपुरः सर्वस्यैवाधिकारः॥ सर्वस्वना

शेऽप्यथ वान्यपरस्तस्य ब्राह्मणान यतएवद्रष्टव्ये तिब्रह्मपुराणात् विशेषमाह

योरपि ब्राह्मणक्षत्रिययोः ॥ यः शूद्रो वा यजनस्तमः तावियो निव्रजत्येतेषां रामः

रयेच्च यातीर्थयात्रां तयेन्वरः। स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणं।
विशिष्टनयने त्वष्टगुणं। उक्तं च भारते युधिष्ठिरं प्रति। नेतान्यवलवान् योन्य।
स्मात्तेन नेत्स्युगुणं फलमिति। अपयानविशेषवशेन तारतम्यं। गोयाने गोवधः
प्रोक्तो हययाने तु निःफलं। नरयाने तदर्धं स्यात् सद्यानेत्स्व चतुर्गुणं मिति। तस्पके
मयोः। चतुर्गुणे इत्यत्र कृतेन चतुर्गुणे धर्मादि निवृत्तुणे शब्दः पादपर्य्यायत्र
तुर्यांशपरः। तथा च पद्भ्यां गच्छतस्तत्फलं। चतुर्गुणं तु यत्नं वरणं। पूर्णमिति यावत्
मय च पद्भ्यामिति निरुपानत्काभ्यामित्यर्थः। तथा च जाबालिः। हित्वा जन्तूती
र्थां हरेन्नीर्थफलस्य च। यानमर्धं च तपःशक्त्या पानद्ध्रमेव च। तस्मादनौवि
हीनस्कसर्वतीर्थफलं लभेत्। इति। अयं च निषेधः शक्तविषयः। न पादैश्च
नरयानं चाश्वतरीहयादि सहितो रथः। तीर्थयात्रा स्वशक्तानां यानं दोषकृ
न्नहीति। यत्तु नावाविना गमनमेव न संभवति। शंखोद्धारगंगासागरादौ। यात्र रामः
तिर्मार्गप्रदेशे न घा प्राकांतं पद्भ्यां गमनासंभवस्तस्तो दोषाय।

४

नान्तीर्थैर्भ्रमतां मनः। इति भास्करवचनात्। यत्तु मन्त्रं जपस्तीर्थयात्रा मन्त्र
ज्या मन्त्रसाधनं देवताराधनं च स्त्रीशूद्रपतनानि षट्। इति तद्गृहस्थवा
विरोधेन निरंतरतीर्थयात्रादिनकार्य्यमि सेवपरा स्त्रियाश्च भर्त्तृशुश्रूषात्या
गेन तीर्थयात्रानिषेधपरं। मात्राद्यस्य क्षेत्रकामस्य सर्वेष्या पितामातुः पितुः
क्षेत्रमनोरथायाऽप्रतिनिवचनात्। तस्मात्सर्वेषां तीर्थयात्राधिकारः इति तीर्थ
यात्राधिकरणं। अथ तीर्थफलतारतम्यकारणानि। शंखः तीर्थं प्राप्यानुष
गेन तीर्थस्नानं समाचरेत्। स्नानजफलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु। प्रसं
गेन। वाणिज्यराजसेवादिप्रसंगेन। यत्तु पैठीनसिः। अर्धं तीर्थफलं तस्य यः
प्रसंगेन गच्छति। षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति। अत्र प्रसंगेन
उद्देशान्तरप्रसंगेन। परार्थेनेति वेतनं गृहीत्वेत्यर्थः। प्रभासतीर्थेतु
परान्नेन गच्छतीति पाठः। तत्रैव ज्ञानदृत्यर्थः। प्रभासखण्डे। यश्चान्यके।

त्रि.स्थ
३
६१

तृन्साधनत्रयं यथाशक्त्या प्रथमं च कृत्वा परकीयदृष्ट्या गच्छेन्नियमतः पुनः
गतमध्याचार्यं च पितृत्रयं योजु फलभाक् भवेत्। गतमिति तीर्थयात्रां
हृत्वा गृहागतेन पुनः श्राद्धं कार्यं नियमपूर्वः श्राद्धं चोपवासोऽनन्तरदिने। उपोष्य
३ रजनीमेकां प्रातः श्राद्धं विधाय च तीर्थं देशितुं धर्मोपाख्यानात्। उद्यत स्क
गयायां तु श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कार्पटीवेषं यामं कृत्वा प्रदक्षिणं
न तीर्थं या मानतरं गत्वा श्राद्धं वस्य भोजनं। ततः प्रतिदिनं गच्छेत् संयतेन्द्रिय।
विवर्जितः। इति विष्णुपुराणात् श्राद्धानन्तरं कार्पटीविधोपिकार्यः। केचित्
गयाए "मुण्डनं पूर्वं विधानात् गयायात्रायां एवार्थं विधिरिसाहुः। प्रयागतीर्थयात्रायां
पितृमातृवियोगतः। कर्तव्यं नानावपनं कुर्यात्तरयानां विरतो भवेत्। इति वै
दि सुवर्णनाद्युपवासेन श्राद्धं मुण्डनं मात्रं कार्यं। केचित् प्रायश्चित्तार्थं यात्रायां
मैवेद मित्याहुः। कौपटिकवेशं एतां पञ्चमेनन — दित्याहुः। श्राद्धं चतीर्थं श्राद्धं
वस्त्र वर्टपारीकं कार्यं। इदं च एतन्मात्रं पूर्वं श्राद्धं कुर्वीत समाप्य तिविष्णु
पुराणोक्तेः सेविजनितैर्यानेरपक्षसाधनत्वादिति केचित्। एतन्मधुरामस्यन्वयं रामः

देव २
३

तदुक्तं । नौकायानमयानं स्यादिति । येषां मते ऽङ्ग वंगादिदेशान्तरगमनं निषिद्धं
न च पितृपर्यायानो हि तेन गमनेन दोषः । ऽङ्ग वंग कलिंगेषु सौराष्ट्र मागधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति तस्य तेः । इति यानविचारः । यात्रा विशे
षे गुरुशुक्रास्ते गुरुशौच्यादिक न दोषा यथा तदुक्तं गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले
यदुरणद्वये । सुरासुरगुरूणां च मौढ्यदोषो न विद्यते । वायुपुराणे । गयायां सर्वकाले
षु पिंडं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं
गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ । अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वात् । यात्रापि न निषिद्धा नि
स्यात् । तथा । अधिमासे जन्मऋक्षे अस्ते च गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रां न कर्तव्या ग
यां गोदावरीं विना । इति पारे तु काशीं तु हित्वा पर्यटनानां सर्वस्यां तु समयेष्वपि । मं
गलं सकलं स्नानं न किंचिद्विचारयेत् । इति द्वितिकालशुद्धिः । अथ तीर्थग
मन विधिः । स्कांदे । तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राक् विधायोपोषणं गृहे । गणेशं च पि

निरवैनैव श्रुतत्वात्‌ ॥ नच सूतकी विवाहे चमानि सर्पः। यत्तु प्रारब्धे सूतकं ना
स्तीति। तत्सर्वं गोमेधिन व्रतादिमात्रविषयं। अत एव विराटे श्रुताकृष्णमेव तेन न प्रा
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति विष्णुवचनं तु। अत एव आरंभाव
रणं यत्तु संकल्पयत्नसत्रयोः नांदीमुखं विवाहादौ आद्यपाकपरिक्रिया इति। ना
न्दीमात्रविषय एवारंभो विष्णुनोक्तः यिमवाक्य। अन्ये तु यत्र नैरंतर्येण
नुष्ठानं बोधितं मासोपवासादौ तद्विषयमिदं नचतीर्थयात्रायां नैरंतर्ये
णानुष्ठानं। तस्मात्प्रारब्धे सूतकाभावानंत द्विजयः। अतएव सूतके भोज
नादौ सूतकं भवत्येवेत्याहुः। उभयथापि यात्राप्रारब्धे सूतके सति निर्गमो च काल
ने तु परिकल्प्य शुद्धौ सत्यां गच्छेदिति सिद्धं एतत्। विवाहे तु यज्ञेषु यात्रायां ती
र्थकर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि कारयेत्‌ इति पैठीनसिवचनं। तन्मार्गे
मध्यादिना गन्तव्यतराभावे सति तीर्थयात्रायामाशौचं नास्तीत्येवं परं। पुनर्यवदि
शास्त्रजस्वेलाशौचे तत्रैव सता रिदित्यापि विवाहा। पंचमे कृष्णजेत। दैवकर्मणि पैत्रे च
पंचमे हनि शुद्धतीति वचनात्‌। याचार्यां च दैवकर्मे वान्तु। अंतरमतीर्थांतरस्यैतौ

तमथानद्व्यवकमिति तुलस्य निरत्नावली। मदनपारिजातादयः कार्यो विकवंश्य
रणगमनकाल एव। नैतु भोजनादिकालपीति रेचित भोजनादिकालेपीत्यन्योडपि
तीर्थगमनविधिः॥ अंप्यतीययात्रायांनियमाः भारते। सद्वाःस्थितमुत्तां येयात्रांवा
जरणा न्मावमन्यते। नाशेयप्रतिनिवर्त्तेत नीर्थंगछे न्नरन्सं स्त्रिमएक ध्याध
त्रेमानवः। नारवानेनाम्शुचिर्गछेत मुकानर्तरुतकी॥ अनेन राचोरुत माध्या चप
कृविन मानच्चालतनिस कियेननच लितव्यमित्युक्तं भवति। अस्तु चिर्यनुपु
रीषं वासुलाः कृतशौचः। चांडालोदर्या दिस्पर्शस्नानादिनिमित्तस तिभ वमना
लननान्वमनादिस्मात्मनुबाहुँ शतिमते। देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकरेषु
चाउत्सवेषु सर्वेषु स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति। वृहस्पतिरपि। तीर्थे विवाहेया
त्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति। एतच्चात्म
नैनस्पृष्ट इति मृत्युक्तज्ञानेना स्नितद्विषयकमिति मदनपारिजातकारः॥ अन्ये
तु प्रांनिवर्स्यपर्शदिवप जा यानादिमात्रत्यदे काप्यन्य। भोजनादौतु स्नानव

कार्पटिकाकृतिं। लोठिनीलुण्ठिते निसार्य गंगाप्रणमेत्यर्थः।। प्रदक्षिणं प्रणामस्तु। पद्भ्यां क
राभ्यां जानुभ्यां उरसा शिरसा तथा। मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोष्टांग उच्यते। कृत्वा कार्प
टिकाकृतिमिति। यदि यात्राक्रमे कार्पटिकाकृतिर्न कृता प्रवेशदिने कार्येत्यर्थः। गत्वा स्ना
नं प्रकुर्वीत वपनं नंदनं तरं। सचैलं। सचैलं मालु त्यजलेमल इति काशीखंडात्।। अथ
तीर्थोपवासः। तत्र काशीखंडे। यदह्नि तीर्थप्राप्तिस्यान्नदह्नः सर्ववासरे। उपवासः
प्रकर्तव्यः प्राप्ते ह्नि श्राद्धदो भवेत् इति। तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने। तथा च। मुंडनं चोप
वासश्च सर्वेन स्वरूपमोत्र विधौ कालद्वयोत्पन्न शिवस्य तुल्य बलत्वेन। निहोत्रेपा
योदप्या दिव द्विकल्पः। तत्राद्यपक्षे पूर्वासि दिने तीर्थे श्राद्धभोजनमपि संभवति।
द्वितीये तु श्राद्धशेषस्य घ्राणं कृत्वोपवासः। एकादश्यां दिवत्। अथ तीर्थे मुं
डनं। देवलः। मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं वि
शालं विरजं गयां। पद्मे धर्मराजेन गयासुरनाम्नो। विरजादिः स्थापितद्वतिवा
यवीये। दक्षिणदेशस्थैलोरणारक्षेत्रमपि विरजमित्यादि त्यपुराणे। क्वचित्तु नैमि रामः
षं पुष्करं गयामिति पाठः। विशालं पुष्करं गयामिति च। क्वचास्यप्रयोगेव वनेकु यदि ५

स्नानश्राद्धं आवश्यके उपवासक्षौरे नतु देशांतरे । तीर्थ एवेति केचित् । तीर्थयात्रायां चैत्रालितो यदि देश
स्पराष्ट्रं तं नदा विशेषेण स्कंदपुराणे तीर्थं चालित्वा यः कोपि पुनरभ्याति वैकुंठ हा । अ
नुज्ञातः शुभैर्विप्रैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । संकल्पं वा धकं निमित्तकमिति भावः । तत्पा
तु जैवा यत्तीर्थं संमुखो स्नानं व्रजन् गनरान्नेष्टं ने चेन्म पदं तरालेतु कूर्मी लोमंबुं
लकुर्नेत ॥ अन्ययात्रे मासोपवासादिरूपो यवासादि केवकृत इतिचकारो व्याहार्य्यः
चिदि यस्यापंतरालेष्ट तस्य कूपिलोक मानि भवितिदु संघः । यदात् अंतराकर्म
नाशा नदी पततिनदी तन्जलस्पर्शो यथा न भवति न पोगंतव्यं । कर्मनाशाजलस्प
र्शात् करतोयाविलंघनात् । गंडकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति । इति स्मृत्यन
नं । प्राच्यास्तु करतोयाजलस्पर्शोत्र मे नोविलंघनात् इति पठंति । तत्र करतोयां श्रा०५
विलंघ्य च निराहारोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति विप्राणत्र प्रयतः शुचिः इति भा
रतदानधर्मेषु स्नानस्मरणात् । यात्रायां तु श्राद्धेतो ब्रह्मचर्य्यं तीर्थं निगच्छता
नित्यमवतो ब्रह्मचारि स्यात् तस्मतः इति [illegible] पञ्चः । अन्यतीर्थप्राप्तौ दिनत्रयं
उपवासं वा पितृ परित्यज्य मान्यपादचैर्नरैः । [illegible] त्वालानी [illegible] तत्र महता

त्रि॰से॰
६

6

ष्यमनिंदापर्वर्वं स्मश्र्वादिवपन प्रशंसायां। आपस्तंबानां कृतोपनीयनेस्मश्रुकूर्चयोरादौ व
पनमित्याहुः। तत्राप्युदकसंस्पर्शनार्थं दक्षिणश्मश्रुवपनमादौ। पित्रादिमरणेनोदक्षिणसं
स्पर्शत्वाय वाश्मलोमनखान्युदकसंस्था निवापयेदिति। तत्र यतिभिः कुक्षोपस्थः शि
खावर्ज्यमनुसंधिषु वापयेदिति हनुसंधिष्वेवेति। परिसंख्यानाहनुसंधौ। यतिरिक्त
कालेतीर्थप्राप्तावपिनकार्यं। यतिशिष्याचारोप्येवमेव। आहिताग्निमिश्च पर्वव्य
मुंडनं तिरिक्तकालेपितीर्थनिमित्तकं कार्यं। तस्यनैमित्तकतया। पित्रादिमरणनिमित्तक ए ६
मुंडनवत्सर्वनियमाभावादाराच्च। जीवत्पितृकेणापि मुंडनं कार्यं विनातीर्थं विनाय
ज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना। यो वापयति लोभानि सपुत्रः पितृघातकः। इति वचनात्तान
पि॰ च्चैतीर्थातरे प्रयागयात्रायामेव। प्रयागेतुप्रतियात्रामित्याहुः। तीर्थेचमुंडनंनिषि
द्धकालेपि कार्यं निशेधस्य। वृद्धगार्ग्यः। रव्यारसौरवारेषु रात्रौपाते व्रतेहनि। श्राद्धाहस्य
तिपद्रिक्ताभद्राःक्षौरेषुवर्जयेत्। आरो भौमः। सौरः शनिः। पातो व्यतीपातः। रिक्ताश्चत
र्थीनवमीचतुर्दश्यः। भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्यः। गार्ग्यः षष्ठ्यमापूर्णिमा पावतुश्चत
र्दश्यष्टमीत था। आसु संनिहितं पापं तिषु तैले भगे क्षुरे। व्यासः। नक्षत्र बुनकुर्वीतयः
स्मिन्जातो भवेन्नरः। नप्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेये तु भारत। दारूण्येषु चसर्वेषु दृष्ट्वा राम॰
६

स्या। दिवचनांतरैर्विशेषैरुपसंहारः। अनुक्रिरणावंदितिवाच्यं सर्वतीर्थेष्विति सामान्यवि
धेः सर्वशब्दबहुवचनबलाद्देशोपरतमासस्य फलादुपसंहारासंभवात्। पदे यविध
येत्यादिवत्। तदुक्तं। सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषणैरिति। इदं च मुंडनं दश
मासानंतरं पुनस्तीर्थप्राप्तौ कर्त्तव्यं। संवत्सरे द्विमासे नि पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि। मुंड
नं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेदिति स्मरणात्। दशमासानंतरं प्रागावश्यकं का।
र्यं। अंतरा तु फले कृत्यं भवति। ननु नियत इत्यस्यार्थः प्रयागे तु विशेषो वक्ष्यते। मुंड
२ नेसंकल्पं वपनं करिष्ये इति। वपनस्य स्नापितकर्तृकत्वात्। ॐ गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां वप
नं येन कारयेदिति वाक्यस्वरसाच्छेनिके चित्। बहुवस्त्रकेशवियोगसन्निधानस्य स्वकर्तृक
त्वे बाधकाभावात्। यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। केशेषु तानि तिष्ठंति तस्मा
त्केशान्वपाम्यहमिति। मंत्रलिंगाच्च वपनं करिष्ये इत्येवं कारिष्ये इत्याहुः। इदं च वपनं के।
शश्मश्रुक्रमेण कार्यं। गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तरमिति। वपेत्केशान्श्मश्रूणि नखानि च।
निकृंतयेत्। इति ब्रह्मपुराणवचनादिति केचित्। अन्ये तु नत्वचनस्य वपने मात्रविधायक
त्वात्। क्रमस्यापि विधाने गौरवादुक्ताभेदप्रसंगाच्च। देवा वै यज्ञकुर्वंतित्यादिना केशश्म

त्रि॰ से॰
७

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत्। मज्जयेद्यमुद्दिश्य सोऽष्टभागं फलं लभेत्।
तत्र मंत्रः। कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयं। त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रंथिबं
धनमिति। कुशप्रतिकृतिमेव स्वीयकार्ये स्के। ग्रंथिबंधनमिति मंत्रलिंगात् अन्ये त्वाम्नायग्रंथिबं
धनमात्रं प्रतिकृतिरित्यपरे। इदं परार्थस्नानं पुनः स्नापनं च जीवितानामेवोद्देशेन कार्यं
मृतानां तु तर्पणेन तर्पणं श्राद्धादिफलभाक्त्वमेव त्याहुः। तथा जावालिः। प्रवाहाभिमु
खो मज्जेत् यत्राप्रवहं तिथौ। स्थावरेषु सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथेति। स्नानमंत्रस्तु। ॐ नमा च ५
सरखंडे उन्मादवायशीतिके हायनंदिनो। रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः। सरस्वती
च सावित्री वेदमाता गरीयसी। सन्निधाना भव त्वं तु तीर्थे पापप्रणाशिनी। सर्वथा
मेव तीर्थानां प्रथमं मंत्रमुदाहृतं। इमुच्चार्य नमस्कृत्य स्नानं कुर्याद्यथाविधिः। अत्रेद
मुच्चार्य नमस्कृत्वा स्नायात्। अयं मंत्रो नैस्नानकारणं। किंतु प्रार्थनामंत्रः। स्नानकरणत्वेन तु
त्रिलिंगबाधः स्यात्। यद्वा अयं मंत्रः। सागरस्य तु निर्घोषं दंडहस्तं सुरांतकं। जगत्स्र
ष्टजगन्मर्दिन् नमामि त्वां सुरेश्वरं। तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पांतदहनोपम। भैरवाय नम
स्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि। इति मंत्रमुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत्। अन्यत्र पातककुलस्याधःतीर्थे रामः
श्री हरति ध्रुवं। अनयोश्च मंत्रयोः प्रार्थनाकार्यत्वात् विकल्पः। इति स्नानविधिः। अथ तर्पणं। तत्रा ७

राश्च वर्जयेत्। तथा। कुंभे कर्कटके चैव कंन्यायां कार्मुके रवौ। रोमरबंडंन्ट हस्त्यस्य।
पितुर्न नाशयेत्यमः। तथा विवाह मौंजी चूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकं। ॰अंतर्वत्न्यां च जा
या ॰यां नैष्यत्ते केशवापनं। इतिमुंडनविचारः। ॰अपतीर्थस्नानं। यत्र यत्र तीर्थे विशेषो विप
रीतप्रवाहादि तत्र न कार्यं। नद्युक्तं। प्रत्याहृचोदक स्नानं वर्ज्यं न घा द्विजातिभिः
इति। ॰अस्य गंगायामपवादः। प्रतिस्रोत रजोदोषो रथ्याजलनिशेवनं। गंगा
यां न प्रदुष्यंति सा हि धर्मद्रवः स्वयं। इतिनिरोधास्प पि। शाल्मल्यां निविशी
निंबकं रजाश्च हरीतकी। कोविदारकपित्थाक बदर्यै रंजुशिगुवः। शेलुश्च खदि
रश्चैवां स्नानं छायासु वर्जयेत्। बदरी विभीतनकी निपाबांनरं। यत्र रात्रिसंध्या दिवा निश
घः साप्यावक स्मिकृतीर्थ प्राप्ते न प्रवर्तते। नदाह। हुज याज्ञवल्क्यः। यहण्ये दाह संक्रांतियात्रा
र्त्तिप्रसवेषु। स्नानं नैमित्तकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते। एतच्चा घात्यप्रहरद्वयविषयं। महानि
शास्तु विज्ञेया मध्यस्थ प्रहरद्वयं। प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत्स्नानमाचरेत्। इतिपराशरो
क्तेरितिकेचित्। परार्थस्नाने विशेषः। मार्कंडेयपुराणे। मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुं
यमुद्दिश्य निमज्जेत ॰अष्टमांशं लभेत सः। स्मृतिदर्पणे तु दशमांशं लभेत सः। पैठीनसिः

सिनेसाद्रस्तिलतर्पणंमि नि०॥ प्रयंतोर्पतर्पणेनप्रवर्त्तते। तीर्थेतिपितृविशेषेकन्यायां
प्रेतपक्षे के। निषिद्धेपिदिनेतु र्यात्तर्पणंतिलमिश्रितमितिवचनात्। विधवयापितीर्थेतर्प
णंकार्यं। रंडयातर्पणंकार्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः। नसितुस्तु। सितुश्चापिनामगोत्राद्युच्चर्य
मिताद्रिस्कंदोक्तेः। तीर्थेनेमि० तेषु तयासुतरांतदधिकरणात्। इदंचपुत्रपौत्राभावविषयमिति न५
मदनपारिजातकादयः। संन्यासिनातुतर्पणंकार्यं। नकुर्यात्सूतकामिदुःश्राद्धेपिंडो
दकेक्रियामितिस्मृतेः। इतितीर्थतर्पणविधिः॥ अथनदीरजोदोषः। व्याघ्रपादः सिंहकर्क
टयोर्मध्ये। सर्वानद्योरजस्वलाः। तासुस्नानंनकर्तव्यंवर्जयित्वासमुद्रगाः। भविष्योत्तरे।
आदौतुकर्कटेदेवि महानद्योरजस्वलाः। त्रिदिनंतुचतुर्थेह्निशुद्धाःस्युर्जाह्नवीयथा। मह
नपश्च ब्रह्मपुराणे। गोदावरीभीमरथीतुंगभद्राचवेणिका। तापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षि
णेतुप्रकीर्तिता। भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती। विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्यो
त्तरेस्थिता। द्वादशैतामहानद्योदेवर्षिसंभवाः। अल्पनद्योयतुप्रयस्त्यादयोरज न४
स्वलत्वमुक्तं। मात्स्ये। यावन्नोदेतिभगवान्दक्षिणाशाविभूषणः। तावद्रजोमहानद्योर
जमानामिमन्यते। यत्रान्यनदसंज्ञकाः। शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः। श
तद्रुश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः॥ अथरजोदोषस्तीरवासिनांनास्ति। तदुक्तंभंग

दोस्वशारवानुसारेण स्नानं कृत्वा पश्चात् यैवृं देवर्षिं तर्पणं कृत्वा श्राद्धात्प्रागेव पितृणा
मपि कार्य्यं। तत्र तर्पणक्रमः। आदौ पिता ततो माता सपत्नजननीतया। मातामहाः सप
त्नीकाः स्वपत्नी तदनंतरं सुहृद्भ्रातृव्यपितृव्यश्च मातुलाश्च सपत्नीकाः। दुहिता स्वसा सौ
कादौ हित्रो भागिनेयकाः पितृष्वसा मातृष्वसा श्वसुरो गुरुः रिक्थकौ रिक्थधनं। एनेसुः पितरस्ती साथ
र्थं तर्पणेन महालये। पितेति। पित्रादित्रयमिश्र र्थः। एवं मातेत्यत्रापि। एवं सर्वानपि पितॄन् संत
र्प्य एकं तिलांजलिं सर्वेभ्यो दद्यात्। तत्र मंत्रः। वायवीयो। आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमान
वाः। तृप्यंतु पितरः सर्वे माता मातामहादयः। अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनां। आब्र
ह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकं। सर्वांते सकल तर्पणाशकौ। आब्रह्मभुवनाल्लोकादिनेन श्लोकात्म
केन मंत्रेण सतिलकुशाक्षतां जलांजलीन् दद्यात्। अत्र प्रत्यंजलि मंत्रावृत्तिः। सव्यार्घदानइत्येके। अ
न्ये तु प्रतिवन्ति तिशत्प्रत्ययेन समानकाले च गमाद्युवासुवासादइ निवृत्त क्रियमाणानुवादित्व मा ५
यावस्यात्मा भावात् सकृदेव मंत्रयत्नांजलिंदद्यादित्याहुः। यश्चात्र तर्पणे निशेधः। भानौ भौमे च यो
दश्यां नंदाभत्रुमघासु च। पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात् तिलतर्पणं। पंचम्योस्तु भयोराजन्नसं
सम्यानि शिरसं धययोः। विद्यापुत्रकलत्रार्थी वर्जयेत्तु तिलान् सदा। स्मृत्यर्थसारे। विवाहेचो
पनयने चौले सन्त्वयथाक्रमं। वर्षमर्धं तदर्धं तु नेत्येके तिलतर्पणं इति स्मृत्यर्थसारे ॥

...तिथिः। सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने
...र्वा न कुर्यात् तिलतर्पणं

दिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षकं । मन्वादि तीर्थिकं चैव कुर्यान्मासद्वये पि चेति ॥ स्मृतिचं
द्रिकालिखितवचनात् । अत्रापरपक्षिकं प्रतिकूलमपक्षश्राद्धं । ननु महालयश्राद्धं । तस्य
चतन्त्रनिषेधात् । स्यादेतत् । न परीक्ष्यो द्विजः श्राद्धे ह्यन्नार्थी भोज्य एव तु । एतच्च अजाई श्रा
त एवलाभेऽप्यनुज्ञार्थी । कृतापि पुरुषे कोऽन्नं परीक्षेत । पतितत्वादयस्तद्दोषयुक्तं तु परिहर्तव्य
एवेति स्मृतिरत्नावलीकारः । अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि देवीपुराणे । श्राद्धं च तत्र कर्तव्य
मर्घ्यावाहनवर्जितमिति । तथा । अर्घमावाहनं चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनं । तृप्तिप्रश्नं
च विकरं तीर्थे पंच विवर्जयेत् । तथा । नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः । सकारुण्यं
च कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः । भविष्ये । आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र न विद्यते इति । अग्नौ
करणमपि तीर्थश्राद्धे न कार्यमिति स्मृतिरत्नावल्यां । अयं च अर्घ्यादिनिषेधस्तीर्थप्रा
त प्तिनिमित्तक एव श्राद्धे । ननु दैधिकरणक श्राद्धे मासे क्षयाहादावपि । तथा । अयनद्वित
ये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । संक्रांतिषु च कर्तव्यं पिंडनिर्वपणं ततः । इति । संक्रांतिनि
त मित्तिक एव पिंडनिषेधो न तु वार्षिके तद्दिने तदुक्तं । न तत्र नाननिमित्तके पितृपक्षे पिंडप्र
दानं भवेदिति । विष्णुः । मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मंत्रोहेन तथा

दे।ननुतीर्थेवासिनोमिति।योगयाज्ञवल्क्यः।ऽअजागोमहिषीचैवब्राह्मणीचप्रसूतिका।
भूमेर्नवोदकंचैवदशरात्रेणशुध्यति।नूतनखनितकूपादिषुदकंनवोदकं।वसिष्ठः।उप
क्रमणिचौलकर्मणिप्रेतस्नानेतथैवच।चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते।इतिनदीरजोदोष
विचारः।ऽअथपरतीर्थश्राद्धंब्रह्मपुराणे।परकीयगृहेयस्तुस्वान्पितॄन्यजतेजडः।तद्भूमि
स्वामिनस्तस्यहरंतिपितरोबलात्।ऽअथभागंततस्तेभ्योदद्यात्अल्पंचजीवतो।अ
न्यपरगृहादयोनिषिद्धाः।नतुतीर्थादयः।तेषामस्वामिकत्वात्।तदुक्तंकौर्मे।वना
निगिरयोनद्यस्तीर्थान्यायतनानिच।देवखातान्यगर्तानिनस्वामीतेषुविद्यते।गर्तो।प्रति
मस्वेत्रविशेषः।ब्रह्मायोन्यादयः।भवतेभुक्तोवाप्यथवाभुक्तोरात्रावहविरेकपरः।नकाल
नियमोपस्तिगंगांप्राप्यसरिद्वरां।इति।तीर्थेकालविशेषोनारदेनोक्तः।तथापूर्वकायवा
कालेशुचिर्वाप्यपूतात्मवेरिति।ऽअशुचिः।ऽआशौचेनयुक्तोपि।तथाचपैठीनसिः।विवाह
दुर्गयज्ञेषुयात्रायांतीर्थकर्मणि।नतत्रसूतकंतद्वत्कर्मयोदिकादपि।इदंचाप्तसहकृत्याद्युत्तवि कं
षयं।अन्येतुक्षौरविधौरुक्तेपततत्रतीर्थप्राप्तौद्वितीयदिने।ऽआशौचेतुतीर्थप्रा
प्तावाशौचापगमे।मलमासेतुतीर्थप्राप्तौतदाश्राद्धंकृत्वाशुद्धमासेपुनःकार्यं।योगा

त्रि.से.
९

पानाम हीङ्सुक्तं। एवं पितामत्या दाशवपिशेषा एणां मंत्रवर्जितमिति विष्णुवचनं शेषस्याय
मूर्धः। शेषाणामिति कर्तरि षष्ठी ननु वरं शेषाणां। ननु नाम मत्पुपनीतानां स्त्रीणां कर्त्तव्यं तरे
मंत्रकं कार्यमित्युक्तं। वारा स्पुराणे। अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः। अमं
त्रस्यानुशूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति। इति निरुक्तो संबंधमूनइ स्मर्यः। अस्याश्चापरि
श्री घात्यने प्रकरणान्नियस्यत या शूद्रस्य स्नानदानावपि पिविप्रेण। मंत्रः पठनीय इति शूलपाणिः
अत्रामंत्रकमिति चोदकमंत्रस्यैव प्राप्तिरिति शेषः। तीर्थश्राद्धेच विशेषो वो धुनिरोरुवनो। यदाह
अयमप्रयोगः निरसमये गेनु पुरुरनार्दूवावेक्ष। इति तीर्थे श्राद्धे विहितं निषिद्धविचारः। अथा
आमहेमश्राद्धविचारः। सुमंतुः। तीर्थे श्राद्धे पक्वं। दीनपक्वान्नेन विशेषतः। आमान्नेन हि
रण्येन कंदमूलफलैरपि। इति। अत्र पाकश्राद्धं मुख्यं। तदनंतरं तु अनुकल्प इति मदनपा रा
रिजातदिवोदासादयः। स्मृतिरत्नावलीकारादयस्तु यद्दनितीर्थश्राद्धादौ चाम श्राद्धं मुख्यं स
देव द्विज नांते तु आम श्राद्धं प्रचक्षते। इति वचनात्। पाकश्राद्धं न भवेदित्याहुः। शूद्रेण त्वामे
नैव सर्वदा कार्यं सदाचैवतु शूद्राणां। आमश्राद्धं विदुर्बुधाः। इति सुमंतोक्तेः। आमश्राद्धे वि
शेषः स्मर्यते। आमं ददाति चेद् द्रव्यमन्नेन तन्निमित्तं द्विगुणं भवेत्। द्विगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वेव त्रिगुण
मर्पयेत्। अन्नानुरूपा हारादित्यर्थः। तत्रोत्तरोत्तरपक्षो मुख्यः। हिरण्यं तत्र षड्गुणं वा। रामः
९

न्यायंशेषाणांमंत्रवर्जितमिति ऊहन्यायश्च महैरुक्तः। मुख्यमहत्त्वार्थतास्वार्थसमवेता
र्थताभिः। प्रयुक्ता प्रकृतौ मंत्रगताः कार्यार्थदेशतः। विकारेष्वनियर्हो ऊहः। सार्थयत्ने षु
पंचधा। अर्थांतरेषु प्रत्यर्थं ऊहारेणोहं ब्रजंतीत इति। यंत्रत्वाकार्यपंक्तिः स्तु। प्रत्यक्ष
विधिनाभावे विधानेन विकारतः। स्वशब्दात्त्वनिषेधानुदात्तकार्यकारितेति। एकत्वपि
त्रन्विधेइत्यादौ पितृशब्दस्य समवेतार्थत्वात्। अर्थांतरे प्रयोगाभावान्नोहपि
तृशब्दो हि व्यर्थः। जनकवाचीसपिंडीकरणेन प्राक् जनितापितृभावोपाधिनासौ
पुंस्साधारणः। प्रेते पितृत्वमापन्नेसपिंडीकरणादनु। इति विष्णुस्मृतेः। शुंधंतां
पितर इत्यत्र तु न्यायाहूहः। अत्र हि पूर्वोक्तोपाधिना पितृपदमत्र तो शुंधंतां मह।
शुंधंतां पितामहा इति मंत्ररूपपाठो नार्थकः स्यात्। अतो जनकत्वोपाधिनैव प्रवृ
त्तिः। तेन विकृतौ मातामहादिश्राद्धे अर्थांतरत्वादूहः। सो पि प्रातिपदिकमात्रस्यै
व। वकुष्मनंतु प्रकृतावपेकस्मिन् पितर्यसमवेतर्थं जितिनोह्यं। तत्रश्च। शुंधंतां
मातरः शुंधंतां मातामहीइत्युक्तं। एवं पितामह्यादावपि शेषाणां मंत्रवर्जितमि
ति विष्णुवचनंतु प्रकृतावेकस्मिन् पितर्यसमवेतर्थं जितिनो ह्यं। तत्रश्च शुंधंतां

त्रि.स.
११

महालये। एकस्मिन्दीयते तान्मेसव्या पिंडान्पृथक्पृथक्। इति वचनात्। यदा तेको
पिने लभ्यते तदा दर्भबटोपरि श्राद्धं कुर्यात्। पात्राभावे खिलं लब्ध्वा पितृयज्ञविधिं नरः। वि
धाय बाद्दर्भबटानासनेषु समाहितः। प्राणानुप्रेक्षसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्। सर्वाभावे
क्षिपेद्दर्भेगवेद्द्याद्वा शुचिरिति। देवलोक्तेः। प्राणानुप्रेक्षसंयुक्तमिति। श्राद्धसंपत्त्रेः संपन्न
मिति प्रश्नप्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः। आमहेमपक्षद्वयोरक्त श्राद्धं निर्वर्त्य।
कालांतरे ब्राह्मणाय तद्द्रव्यं दद्यात्। येस्त श्राद्धे श्रमक्तः सपिंडदानमात्रं कुर्यात्। यथा
हदेवलः। पिंडमात्रं प्रदातव्यम आविद्यत्व विप्रयोः। पिंडद्रव्याणि देवीपुराणे। सक्तुभिः
पिंडदानं च संयावैः पायसेन वा। कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा। गुडेन
वेति पाठांतरं। संयावो गोधूमविकारः। पिण्याकस्तिलकल्कः। इंदुदलापसंचरूफलम
ग्मवपूर्वपूर्वीला भेउत्तरोत्तरं यातमित्याहुः। पिंडप्रमाणमाह गिराः। कपित्थबिल्व
मात्रान्वा पिंडान्दद्याद्विधानतः। कुक्कुटांडप्रमाणान्वा के चामलकैः समान्। व
दरेणसमान्वापि दद्याद्द्रासमन्वितः। इति तीर्थश्राद्धे च पिंडानां जलप्रक्षे
प एव प्रतिपत्तिः। तीर्थश्राद्धे सदा पिंडान्क्षिपेत्तीर्थे समाहितः इति वचनात्। पिंडत्य
शक्तस्तु तिलतर्पणमात्रं कुर्यात्। तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलांजलिमिति व

दाने २
रामः
११

॰परान्तौ तु समं मध्यासं हेमं चादेयं। उशनाः। ॰आम श्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा ह
स्तेग्नौकरणं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः। तस्माद्यापत्ने द्विजातिभ्यः कृतं वा
कृतमेव वा। तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिंडं स्तेनैव निर्वपेत्। षड्त्रिंशन्मते। ॰आम श्राद्धं यदा कु
र्यात् पिंडदानं कथं भवेत्। गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा पिंडदानं भवतीति शे
षः। ॰आमे गृहपाकसक्तुपायसानां विकल्पः। ॰आमश्राद्धे च भाजनसंबंधाभावात् पोशानो
दयोलुप्सयोजनानिवर्तते। वध्यालेव घातवत्। तदुक्तं तत्रसग्रसावगाहत्वनुपयसो
यथासुधी। ॰आमश्राद्धे भवेन्नैव दपोशानं च पंचमी। ॰अवगाहो शुद्धनिवेशनं। हेम श्रा
द्धे पिंडनिवृत्तिरिति दिवोदासः। स्मृत्यर्थसारे तु विकल्पः। तथा ॰आमश्राद्धे कर्त्ता चिन्मता
नां गृहेपि भवति। तथा च मरीचिः। ॰आवाहने स्वधाकारे मंत्राऊह्या विसर्जनं। ॰अन्य
कर्मण्यन्नहास्पुरम्यश्राद्धे विधिस्मृतः। ॰आवाहने। पितृन् विषे मंत्रवइति यद्गापानंसी
कर्त्तव्यं इति यदोहः। स्वधाकारे। नमोवः पितरइति मंत्रे एतद्यद्ध इति पदे आयायेति यदोह।
वयपियति वायनेहृचोक्षरं यदेनदभ्महतीति रूपकहोनिषिध्यस्तथापि वचनाद्दूहः
यदनुज्ञातरणावहवोनकल्प्यंते। तदा एकेनापि श्राद्धं कार्यं। ॰अन्नाभावे द्विजाभावेती पर्वसे

स्यां कार्यं ननु उद्दिश्य कालसर्पः ॥ तन्न भृगुमासि सिंहतीर्थे पुत्रजीवति सति तत्केण वक्ष्यमाणस्म
वोद्देशेन श्राद्धं कार्यं । गयायां तु यदि प्रसंगाद्याति मृतमातृकस्तन्नद्दामातृपार्वणमात्रं कु
र्यात् ॥ मृतमातृकस्तु नैसर्गं कालादर्शे स्मृतनद्दर्पणकादयः ॥ अपरे तु जीवति तत्कस्मा
ऊविधाय कवाकपानां साधारणत्वाद्यामपि जीवति सति तत्केण पितृपितामहादिभ्यो वक्ष्यमाण
म्यः श्राद्धं कार्यं । एकस्मिन्न श्राद्धे मृतमातृकस्य पितृपत्न्यैत्येन मातृश्राद्धं सिद्धवपि ॥ मा
न्विष्टका क्रियादि वचनमात्रता दिव्यत्वेण पूर्वमार्गणत्वाच्च । यथा श्राद्धं निरोधवच
नानि तु मृतमातृकेण पितृश्राद्धे दर्शेन नगंतव्यमित्येव परासीसाद्रः । मानरत्न यदि विभ
क्ताः युगपद्दुगयन्हातीर्थं गतास्तदा पृथक् श्राद्धं कुर्युः ॥ अविभक्तास्तु युगपद्गताश्चे
त्तदा ज्येष्ठेनैव कार्यं । एकेनैव विभक्तेन कृते सर्वेषां कृतं भवतीति वचनात् । विधवा तु स
पुत्रा चेन्न कुर्यात् । सपुत्रा यानकर्त्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचनेति स्मृतेः ॥ अपुत्रा या स्त्री कार्य
मेवापुत्रापुत्रवती ॥ इति वचनात् । केचित्तु पुत्रवत्याः पि पुत्रासन्निधाने ब्राह्मणद्वारा
संकल्पश्राद्धं करणीयमित्याहुः ॥ संकल्पेन तु कर्त्तव्यान्याह वशिष्ठः ॥ आवाहनं स्वधाका
रं पिंडेग्नौकरणं तथा । विकिरं पिंडदानं च संकल्पेषु द्विवर्जयेत् । पाद्मे सृष्टिखंडे ।

चनात्। तदयं संक्षेपः। शक्तेनान्नपर्णेन श्राद्धं पिंडदानं निर्वाप्यापि कार्यमिति। अशक्तेनान्न
पर्णेन पिंडो। अशक्तेन तु केवलान्नपर्णमात्रमिति। कात्यायनः। हेयद्दिनिनिमित्तानि जायेरन्ते
कवासरे। नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तेनात्यनुक्रमात्। इति। नयाचैकस्मिन्दिदि
ने क्रमेण। नेकतीर्थप्राप्तौ बहूनि श्राद्धानि कार्याणि। दर्शे तु उपरागश्राद्धवत्। यत्तु नैक
श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि तु क्वचित्। इति स्मृतिवचनं तत्सामान्निमित्तिकश्राद्धविषयं। सं
क्रान्त्यमावास्यादिनिमित्तकश्राद्धानां तु देशाधिक्ये वाहृत्सवार्थविशेषत्वात्तत्रानुष्ठानं
यदि तु तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकं स्यात्तदा पूर्वं गयैव कार्यं। तदुक्तं कालादर्शे त्याद्दिके यदि स्वकाल
ष्यपर्येषु विहितस्वत्वसयानेदूतः भेद्यश्राद्धं पुंसं समाचरेदिति। तत्रापादौ तीर्थश्रा
द्धं पश्चाद्वार्षिकमिति विवेकः। इदं च तीर्थश्राद्धं दशमासानन्तरे तीर्थप्राप्तावावश्य
कं। अंतरान्तु फलेच्छया कृताकृतं। संवत्सरद्विमासोनदूति प्रागुदाहृतवचनेनच
रेलतीर्थश्राद्धस्यापि संग्रहादि निबन्धः। इति तीर्थश्राद्धविचारः। मैत्रायणीयपरिशिष्टे च३
महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयासु च मृते। जीवत्पिता प्रकुर्वीत आद्यं पार्वणश्राद्धवत्। मृतमा
तृकस्य तु प्रासंगिकतया प्राप्तौ प्रसंगः सूच्यते। परिशिष्टे। एवं च सति गयाप्राप्तौ सुतः
यत्र मृतेऽहनि। मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति। इति प्रासंगिकप्राप्तौ स

त्रि. से.

१२

जातकादयः। हेमाद्रिकारादयस्तु। सांवत्सरीकमात्रं सहैव कार्यं। तीर्थादौ तु पृथगेव दे

यमित्याहुः। सपत्नमातृसपत्नपितामहीसपत्नप्रपितामहीभ्यो पितृतीर्थे दद्यादिति

सपत्नमातामह्यादि। मातृसपत्नीनां तत्पुत्रवर्तनां कृपया सपत्नपुत्रो दद्यात्। अत्र

मातृग्रहणं सपत्नमातृपरमिति हेमाद्रिः। भ्रातृभगिन्योः पुत्राय स्वामिने मातुल।

श्रा यत्र। मित्राय गुरवे वंद्य एकोद्दिष्टं न पार्वणं। इति सुमंतुः। यत्तु वचनं। पितृव्यभ्रातृमातृ

णामपुत्राणां तथैव च। मातामहस्य पुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेदिति। तदाक्षपक्षनयातु

स्वतार्थं न तु पार्वणविधानेन तुल्यतार्थं। अत्र पितृमातामहानां महापार्वणे। नि. सं. ग्र।

श्यानिनु पार्वणे च एकोद्दिष्टं कुर्यादिति। गयायां तु मातृपार्वणमप्यस्परमिति वक्ष्यते। अत्र तं

त्रैव पारस्करः। बहूनामपि वा श्राद्धं च स्यात्समं इति। तंत्रेण प्रपरं कृत्वा पृथक्।

श्राद्धानि निर्वपेदिति। प्रचेताः स्मृतः। अत्र वा शब्देनैकस्मिन्नपि श्राद्धे सर्वान्प्रेत

शि ध हिष्टानि कार्याणि। अत एकवस्तुत्वं इति मतं। तीर्थे तु पुत्रैः सर्वेषु मासे मघासु चाए

कस्मिन्श्राद्धे सर्वान्नानार्याहीन्यजयेत्। इत्युक्तं। पिंडदानं तु पृथगेव। दैवं सर्व

नां पार्वणेषु तंत्रमेव तंत्रेण कालभेदेन तंत्रस्यादेशभेदे चैव हि। तस्मात्तत्र विधानानुयोग धा

पद्धे प्रतीयते। एतेन गृहकारकैः यत्काम परोर्थं तीर्थे यातितेनादेशसित्रादिश्राद्धं कार्यं। रामः

१३

एतच्चानुपनीतो पि कुर्य्यात्सर्वेष्वपि पर्वसु इति स्मृत्यर्थसारे ॥ अनुपनीताः स्त्रीशूद्रा
श्चैव द्विजा कारयेयुः ॥ स्वयं मंत्रकं नाऽमंत्रो ज्ञाभ्यां कुर्युः ॥ देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्वधा न
म इति मंत्राभ्यां चेति ॥ अस्याधिकारापवादः ॥ तत्र यतिर्नैकार्यं ॥ न कुर्यात्सतकं भिक्षुः
श्राद्धं पिंडोदक क्रियामिति वचनात् ॥ पतितो पि न कुर्यात् ॥ द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पत
नमिति वचनात् ॥ उपपातकप्यादिना तु कार्यमेव ॥ तस्य पुनैमित्तिकयो निषेधाभावात्
॥ अथ तीर्थश्राद्धे संप्रदाननिर्णयः ॥ जयातिरिक्तो तीर्थेषु पितृपार्वणं मातामहपार्व
णं चेति षड्दैवत्यं ॥ वंसम नित्तंतपान्यश्राद्धेषु ॥ प्रत्याब्दिकं वशेषेषु पिंडास्युः
षडिति स्थितिः ॥ इति स्मृतिरत्नावलीकारादयः ॥ स्मृत्यर्थसारे तु ॥ क्षेत्रमात्रश्राद्धे
प्रत्यब्दकं प्रशस्तं इति दैवतान्युक्तं ॥ अन्ये तु मातामहादिपार्वणमपि प्रत्यग्रा
द्धः पित्रादिनैनु दैवतं तथा द्वादशदैवतमिति निर्णयसिंधुकारेणोक्तः ॥ विकल्पार्थं स्त्र यास्व
मातृपितामही पादीरण्यदा प्रत्यक् नलस्तदा पित्रादीनां मातामहानां च सपत्नीकत्वेन
निर्देशः कार्यः ॥ मातामहीनां प्रत्येकं श्राद्धे पक्षे पर्युताः कृतसहगमनास्तदा भर्त्रा स
तां चैकोद्दिष्टं सहैवायुग्मब्राह्मणभोजनं ॥ पिंडो पि तत्रैको द्दिष्टे नैकएवेति मदनपा

शितपुमांनरवत्। पितॄन् नियुक्तस्तत्कुला र्थमेवया तितदायजमानस्य पितृपितामहप्रपिताम
हानांस्त्येवमाकारक वाक्ये स्वतनुयाएतच्छ्राद्धं कृत्वा स्वस्या पिश्राद्धं हेतु प्रासंगिकं निर्णयआह।
वृत्तित्ता। मितुः पित्रादिनाहुत्येव विषयवाक्यस्य नयाश्राद्धं कुर्यात्। ननु न प्रसंगो वा। भिन्नाधिक
रितात्। यदा स्मत्स्मातस्पितृ र्थं तयांया तितद् प्रथम श्राद्धं यजमानपत्नीत्वेन समात्रेएके
दिष्टं। द्वितीयेतु पितृसपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टमेव। ततो मात्रा दिपार्वणं। कालादर्शादिमते
तुगयायां जीवपितृकस्य श्राद्धेनुनाधिकारात् पितृपत्नीनं श्राद्धं नास्त्येव। गयातिरि त्वेद
क्ते ती र्थेषु पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टमेव। ननु पार्वणं वचनाभावात्। यत्तु जीवे यदि च व
र्गाद्यस्त हर्गेन तु परित्यजेदिति। तदमावस्यादिविषयं। एवं श्राद्धपिंडं श्च कृत्वा सामान्य
पिंडोदेयः। यदाह देवलः। एवं पिंडमुपादाय संस्कृत्य पतयथा विधिः ज्ञातिवर्गस्य कृ
त्स्नस्य सामान्यमिति वर्जयेत्। इतीति वक्ष्यमाणमंत्रेण स च मंत्रः पितृवंशे मृता
ये च मातृवंशे तथैव च। गुरुश्वसुरबंधूनां ये चान्ये बांधवास्मृताः। ये मे कुले लुप्त
पिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः। क्रियालोपगताये च जात्यंधाः पंगवस्तथा। विरूपा आमगर्भा
श्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम। तेषां पिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतामिति। मंत्र श्लोक या
स्याप्येक मंत्रत्वात् तावतैव वाक्यार्थ परिसमाप्तेः। तथा। प्राप्य आज्ञा नरणे ये पितृवंशजानामा रमः

वयेमृताः ॥ पाठः

र्यौ। पश्चात्स्त्रीयानामिति अपंचितं। हेमाद्रौ। विधवा तु भर्तृपार्वणं स्वपितृपार्व
णं च कुर्यात्। समत्रीरितन्नभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च। विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाका
लमतंद्रितेति। कालनिर्णयकालिरिवनस्मृतेः। यस्यास्तु श्वशुरो जीवति सा भर्तृत
दे५ स्तिनामहप्रपितामहेभ्यः। स्वपितृ जीवती। तद्वारकोततमौएलोपरएवस्व २८
स्त्रादिपार्वणं कृताकृतं। एवं नवदैवतं। केचित्तु मात्रादिपार्वणेन सह द्वादशदैवत
माहुः। अपरे तु स्वमातामहपार्वणेन च पंचदशदैवतं। अन्ये तु स्वमातामहस्यादि
पार्वणेन सह षोडशदैवत्यं। एतच्च त्रयमप्यपुत्रविषयमिति केचित्। जीवत्पितृके तु विशे
षः। वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः। वि
ष्णुनाप्यन्योपि विशेष उक्तः। पितरि जीवति येभ्यः पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्। पितरि पिताम
हे च जीवति येषां पितामहः। पितरि पितामहे च प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति
तस्मात्पितुरेव पित्रादयो मातामहादिश्च जीवत्पितृकस्यापि देवताः। एवं च
स्वमातुः पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टं। मातामह्याश्च पितृश्वश्रूत्वेन। सपत्न्यादिष्वप्यादितो नैव

15

इति पाठांतरं। दशाहाभ्यंतरे यस्य गंगातोयेस्थि मज्जति। गंगायां मरणं यादृक् तादृ
क्फलमवाप्नुयात्। इति वचनात्। पुराणे। मातुः कुलं पितुः कुलं पूजयित्वा नरोधमः
॥ अस्थीन्यन्यकुलोत्पन्नानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत्। इदं तु द्रव्यादिलोभावशं कृ
त्वा द्विजोत्तम यते फलश्रवणात्॥ अथ प्रकीर्णकाः धर्माः। एका चंड्यां रवेः सप्त तिस्रः
कुर्याद्विनायके। चतस्रः केशवे कार्याः शिवस्यार्धं प्रदक्षिणाः। शिवप्रदक्षिणं कुर्या
त्सोमसूत्रं न लंघयेत्। सोमसूत्रादिपरिमाणं विश्वेश्वरादौ दोषाभावं कृष्णीप्रवक्ष्या प्रकरणे
मः। नमस्कारे विशेषः। अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमंदिरे। जपहोमन
मस्कारान्न कुर्याद्देवतालये। अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे प्रपयशः स्मृतः। वाम
भागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदः। शिवस्यालये कार्यः। यतो पशुपतेरयं देव
स्तस्मै भुवि। पतंति पातकाः सर्वे नोतिष्ठंति तदा सह तिष्ठनात् पापं। इदं मंत्रं
फलं तोयं शिवस्यानस्य योग्यं किंचित्। लंघयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं तु निक्षिपेत्।
शालिग्रामशिलाग्रे विष्णोरपि सर्वं प्रदापयेत्। रुद्रलिंगे नमस्कृत्य तत्सर्वं
तं स्वीकार्यं। अन्ये भक्तस्य देवे यो यत्र दिनेषु निक्षिपेत्। विष्णुभक्तस्य तत्र ह्यस्मात्॥

तुरुषपार्श्वे भवाम्मदीयाः। कुलद्वये ये मम दासभृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च
मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षाः दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः। जन्मान्तरे ये मम संग
ताश्च तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि। इति श्लोकाभ्यां पिंडान् दद्यात्। पितृवंशे
मन्त्रता। यस्य वेतावंतः श्राद्धकालाः प्रत्येकं पिंडदानं यच्च मशक्तो रोगादिना। ता
वतः कालस्याभावः। सति संक्षेपश्राद्धं कुर्यात्। तत्प्रकारः। अशक्ततया संक्षेपश्राद्धमहं क
रिष्ये। इति संकल्पः। ॐ पिता पितामह प्रपितामह तथैव प्रपितामह मातामह प्रमातामह वृद्ध
मातामहकादयः। तेषां पिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु। इति मन्त्रेणैकं पिंडं
दद्यात्। इति तीर्थश्राद्धविचारः। अथ तीर्थे अस्थिक्षेपविचारः। यमः। गंगातोयेषु
यस्यास्थि क्षिप्यते शुभकर्मणः। न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात्। अथ काल
विशेषः। प्रस्थानगुरौ शुक्रे तथा मासमलिम्लुचे गंगायामस्थिप्रक्षेपं न कुर्या
दिति गौतमः। तथा। अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं। प्रथमेब्दे न कुर्वीत
यदि न स्यात्सपिंडनं। कृतेऽपि तु सपिंडने इति पाठान्तरं। तथा। अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं
श्राद्धं चापरपाक्षिकं। प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृते यस्माद् दौहित्रं। यदि स्यात् भक्तिमान् सुतः

इति विशेषणतो वा युगपत्संकल्पो न घटते एकप्रयोगादेरभावात् । किं त्वंतिममेव तीर्थमु
द्दिश्य संकल्पः कार्यः । अंतरालिके तु सर्वथा सांगिकं । अतो धर्मतीर्थफलमस्येति कथनात् । यात्रा
यामधर्ममेव फलं । स्नानश्राद्धदेवपूजा यद्वा दाक्षिण्यादेर्नादेः प्रयागयात्रैव तन्मात्रसं
कल्पकं कार्यं । ततः प्रयागे काशीयात्रासंकल्पः । ततः काश्यां गयायाः । तत्र तत्तद्यात्राफ
लं पूर्णं भवत्येव । किं तु दूरस्थसमीपस्थकृतकयात्रायां भिन्नयोजनानां तारतम्येन प्रयासता
रतम्येन बाध्यं । अथ प्रयागे मुंडनविचारः । तत्र विधवानां साधारणविधावेव मुंडनमुक्तं । स
धवानां तु विशेषः । विष्णुः प्रत्यब्दो [illegible] नेन केशवापनं । सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छे
दयेदंगुलद्वयं । तीर्थादौ सभर्तृकाणामेवं केशवापनं इति वचनात् । प्रयोगे सभर्तृ
काणां सर्वकेशसमुच्चयस्याग्रं गुलमितच्छेदनमात्रं कार्यं । इति दिवोदासीये । अन्ये
तु समफलमेव वपनमाहुः । तत्रापर्व मुंडनेनोपवासश्च स्यादिति सामान्यवचनं । तीर्थांतरे
तु शिखावाराभावात् कार्यमिति वदंति । इदं च प्रयागे मुंडनं योजनं यावत् । यथैकदेशागते
न कार्यं । तत्र भूत्वा देशाचारगतेन । ऊर्ध्वं मासद्वितीयमासोनघटानां तीर्थे [illegible] नदानं वपनं
शास्त्रमाय [illegible] द्विजः । प्रयागे प्राप्तियात्रां तु योजनं न चतुरस्रपतेः । यत्तु [illegible] संवत्सरं कुर्यात्
प्रयागे वपनं द्वयमिति । न योजनचयानबसाविषयं । इति मुंडविचारः । अथ प्रमाधस्थाना

16

मन्निवेदितं। ब्राह्मणेभ्यस्तद्देयं यत्तस्य केशादि निवेदितं। विश्वेश्वरादी [illegible]
त्यपवादं वक्ष्यामः। देवलः। न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतं कादे। स्नानकाले न्यतीर्थेषु
जप्तं जाह्नवीजलेः। अंतरा सरस्वती व्यतिरिक्ता नदी आपनति तदा परपारे स्नानं कार्यं दि
सरस्वत्यां स्वर्णकारे। तदुक्तं। मार्गान्तरे नदी आसे स्नानादि परपारतः। अर्वागेव सरस्वत्यां
एवं मार्गस्थितो विधिः। यत्रानु अर्वाकिं दे [illegible]। तीर्थविशेषः। सरस्वत्याः परपारे तीर्थविशे
षः। तत्रोक्तनियमानादरेण विशिष्टतीरे एकसर्वकर्तव्यं। नारदीये। यः शूद्रेणार्चितं
लिंगं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरपि। यो विद्विः
पूजितं लिंगं दृष्ट्वा दिसमूलं तरे। इदं चेदानीं तत्र प्रतिष्ठापितं [illegible]। न तु पुराणप्रति
सिद्धविषयं। तथा [illegible] नुपनीतो वा स्त्रियो पतितो पिवा। केशवं शिवं वापि स्पृष्ट्वा स्नान २५
रकमश्नुते। तथा। वपनं नैमित्तिकं [illegible] वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धं च सप्तमासान्मासा
दूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित्। श्राद्धं श्राद्धभोजनं। तथा। न देवः [illegible] नदी [illegible]
[illegible] देव [illegible] नंदन [illegible] नलभ्यते। इति साधारणतीर्थविधिः। अथ प्रयाग
[illegible] इति सामान्यतो [illegible] गादियात्रा [illegible]
गमप्रकरणं। इह [illegible] यात्रामहं [illegible]

त्रि.सं.
१८

णः स्नात्वा व्रतं सहाचान्महा भवेदिति ब्राह्मणस्य निषिद्धत्वादित्याहुः नूनमन्वास्य निर्मलत्वा
दुपेक्ष्यं ... प्रायश्चित्तं कृत्वा। स्वीय श्राद्धाधिकारं भावी जीवत् श्राद्धं दशपिंड
वे तेनिर्वर्त्य नोपवासः पारणाहे फलस्य पूर्वं संकल्प्य विष्णुं ध्यायन् जलप्रवेशादिकं कुर्यादि
ति संक्षेपः। एवं जन्मूमानां त्रिरात्रमेवाशौचं सर्ववर्णसाधारणं। ननु दशरात्रादि तदुक्तं
17 आशौचं स्यादहस्तेषां इति। मासमानं घातये ... तस्य त्रिरात्र
माशौचं द्वितीयेत्वस्थिसंचयः। तृतीये तदुदकं दत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति। श्राद्धमेका
दशाहादिकं पुत्रस्यापि त्र्यहमेव। अविरोधादिति दिवोदासीये। इदानीं तु सपिंड
घाः ... त्वसपिंडाद्याः सर्वेपि दशाहाद्येवाचरंति। यमुनास्नाने विशेषः। आदि
त्यदुहितुर्देवि यमज्येष्ठे यशस्विनि। त्रैलोक्यवंदिते पुण्ये पापं मे यमुने हर। इत्य
काचनिमज्यादौ उन्मज्याचम्य भक्तितः। तर्पयेद्यमं चादिनी भिमात्रेण जलेस्थि
तः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकायच। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयायच। औदुंब र्व
राय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः। देवतर्पणं द
यान् चतुर्दश नतांजलीनित्यादि पाद्मे। इति निर्णय ... प्रकरणं। लिंगो ... जन्मांतरसहस्रेण रामः

...ग्रामरणं।

रंभकालः। विष्णुः सौम्यमासमभिप्रेत्येत्याह। तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेदिति। ब्राह्मे तु।
सावने। एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत्। द्वादश्यां पूर्णिमायां वा शुक्लपक्षे समाप
नं। विष्णुः दर्शे वा पौर्णमास्यां वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्। पुष्यो न्यहानि त्रिंशन्तु मकरस्थे दि
वाकरे इति। अत्र एकादश्यां पूर्णिमास्यां वारंभे यदा माघस्याधिकमासता भवति तदा
काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधात् सहैव स्नानं तन्नियमाश्चानुवर्तन्ते। सौरपक्षे तु न काम्यनुप
त्तिः। अत्र च मासमिमं पुण्यं स्नास्येऽहं देव माधव। तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्पयेत
सीति विष्णुवचनेन। अस्य तीर्थस्येति मंत्रलिंगात् घतीर्थे स्नानारंभस्तत्र समापनं कार्यमेव
प्रयोगरत्नामेकदेशस्थलसैकदेशे साधनानां। अस्य हि संकल्पमंत्रस्य। पाद्मे। मकरस्थे रवौ माघे
गोविंदाच्युत माधव। स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भवेति। अथ प्रयागे मरणविचारः।
दुष्कर्मी स्त्रीद्विजश्च ब्रह्महत्यादिपातकी। हरिं ध्यायन् त्यजेत्प्राणान्प्रयागे मुक्तिभाग्भवे
त्। इत्यादिना पुराणवचनैः प्रयागे मरणं नानाफलार्थत्वेन मोक्षार्थत्वेन च विधीयते। मोक्षा
र्थत्वेन श्रुतिरपि। सितासिते तु लादि का। अत्र केचित्। प्रयागमरणं न सर्ववर्णसाधारणं। ब्रह्मा
दिविषयैवेत्यपि। अंत्यजाभक्त्यापि धर्माः। एवमिह यजेयुः प्राणान्वै वृजीयन्ता ह्यैन्नय। पतित्वाद्ब्रह्म

यो नरोत्तमः । ज्येष्ठशुक्लपक्षदशमी च निजजन्मधिष्ण्यमुत्सृजेत् । तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्मा
घहारिणीं । दशाश्वमेधस्नानतो यो यान्यां च पश्येत्रयाननौ । लिंगं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा द
शहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेल्लिंगमु
त्तमं । भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तस्य दुर्दशा स्पृशेत् । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे स्नात्वा सुदृष्टसरे नृप ।
कुर्वन्नवैवार्षिकीयात्रां न विघ्नैरभिभूयते । दशाश्वमेधावभृथे पर्यसलं समवाप्यते । दशाश्व
मेधे तन्नतं स्नातादशहरातिथौ । स्वर्धुन्याः पश्चिमे तीरे न त्वा दशहरेश्वरं । न दुर्दशाम
वाप्नोति पुमान् पुण्यतमः स्मरेत् । इति काशीप्रकरणम् । अथ गयाप्रकरणम् । तत्र गंगायां श्रा
द्धे अधिकारिणः । प्रघट्टकादवेक्ष्याः । विशेषस्तु पुनेष्वविध मातेषु नान्यो वेकारयेत्स्व
धां । इत्यस्यापवादः । यन्नाम्ना पातयेत्पिंडं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतं । संन्यासिनां तु श्राद्धस्थले
धुंडस्पर्शनमात्रं कार्यं न तु श्राद्धतर्पणादि । तदुक्तं । वायवीये । दंडं प्रदर्श्य भिक्षुस्तु गयां गत्वा
न पिंडदः । दंडं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते । स्पृष्ट्वा त्यंत भौ विष्णुपदे । स्पर्शयित्वेत्य
र्थः । गंगायां मुंडपृष्ठे चक्रे पेय पदे वटे तथा । दंडं प्रदर्शयेद्भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते । अथ प्रका
वायां मुंडपृष्ठे श्राद्धे न विहितश्चाः । हेमाद्रौ महालयेषु श्राद्धं कुर्याच्छ्राद्धं दशाहिके । पिंडश
दः प्रयोगः स्यान्न चान्यत्र कीर्तयेत् । प्रयत्पिंडः स्वधान मद्वत्यादौ नित्ययां तु पिंडशब्दप्रयोगः स्यात् ।

यत्पापं समुपार्जितं ॥ अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयमिति । तथा मेरुमंदरमात्रो ।
ऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ॥ अविमुक्तं समासाद्य तत्सर्वं व्रजति क्षयं ॥ अत्र प्रारब्ध[illegible]व्यतिरिक्त
सकलक्षयो बोध्यः ॥ अत्र काश्यां जन्मार्जितमेव पापं नश्यति । तत्तीर्थस्नानादिना तु प्रा
ग्भवीयपापक्षयस्तु इति केचित् । अन्ये तु प्रवेशादखिलजन्मपापक्षयः । स्नानादिना तु त
द्वासनानिवृत्तिरित्याहुः ॥ अन्ये तु । प्रवेशादुत्तरमेव पापं नश्यति । तत्तत्तीर्थस्नानादिना
य दुष्कार्याप्युत्पन्नानां पापनिवृत्तिः न च तेषामपि लिंगशरीरस्य काश्यां प्रवेशात् सक
मु लपापनिवृत्तिर्जाते वाच्यं । षष्ठे तिर्यगधिकरणन्यायेन । यतो विधिनिषेधयोर्मनु
ष्याणामन्त्रिया ॥ अतः पशुपिशाचाद्या धर्माधर्मौ स्वरात्मलङ्ग इति । प[illegible]श्च मनुष्याधि स्या९
कारित्वाच्छास्त्रस्य लिंगशरीरपापनाशसंभवात् ॥ अत एव तत्तीर्थस्नानादेक द्विजन्मीय
पापनाशवचनानि कास्पुनर्जन्मविषयाणि ॥ अन्ये तु गमनादि प्रत्येकं सर्वनाशे पि प्रवेशा
द्यजातीयसर्वपापं नष्टं । तद्विजातीयमेव स्नानादिना नश्यतीत्याहुः । काशीखंडे द्विपं
८३ चाशोध्याये । ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदो दशम्यवधि दशाश्वमेधस्नानाद्युक्तं । ज्येष्ठमासि सिते
पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं । दशाश्वमेधिके स्नातो मुच्यते जन्मपातकैः ॥ ज्येष्ठशुक्लद्विती
यायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ एवं सकलतिथिषु क्रमेण स्ना

तथा वृद्धिश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च । सपिंडीकरणश्राद्धे न जपेत् पितृसूक्तकं । इत्य
भिश्रवणनिषेधः । अत्र च धौ गयाश्राद्धप्राप्ता विवमासिकान्यपकृष्य कृत्वा गयाश्राद्धं
कुर्यादिति केचित् । अन्ये मलमासेऽपि । महापातकि विषये तु विशेषो ब्रह्मपुराणे । क्रियते
वर्गले संवत्सरेह्न केचित् । देशधर्मप्रदानत्वाकृ याक्रूपे स्ववं धुभिः । संग्रहः । महालये गयाश्रा
द्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सुतः । गयाश्राद्धे गयायां पिंडदा
नेन पितृणामनृणो भवेत् । इत्यादिवचनैः । ब्राह्मणस्य सोमविधायकवाक्येन नयो
गादिति न्यायात् । अत एव कामी । गयाभिगमनं कर्तव्यः शक्तौ नियच्छति । शाच्छतिपित
रस्तस्य वृथा चास्य परिश्रमः । तस्माद्गयाकृत्यं नित्यं पुत्रस्य । अतो यथाशक्ति प्रत्युक्तं यत्तत्रा
पिंडकरणमेव नित्यं । तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः । आवृत्तिर्के वी आद्यभावात् । चातुर्मा वोध
स्यवत् पुनः करणे तु फलाधिक्यं । तद्देव । तस्मादमुक्ते पित्रादौ नरकोद्धरणदीयपा
यपंफलं । काशीमरणमुक्ते तस्मिन्नकृतेगतः प्रत्ययाभाव एव फलं भवतीति सिद्धम् ।
इति श्रीधर्मशास्त्रसर्वस्वे निबंधे तीर्थविषयकर्तव्यताधिकारः । इति श्रीपदवाक्य
प्रमाणज्ञश्रीलक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजदीक्षितेन विरचितत्रिस्थलीसेतुः समाप्तः ॥ रामः

त्रिस्थलीसेतुःपत्राणि १८

॥ अथ त्रिस्थलीसेतुसूचीपत्रं ॥ संवत् १८८२ शाके १७४७ आश्विनशुक्ले ३ रवौ ॥ ॥ ॥

४०

तिलक
स्थ

११ पिंडप्रमाणं
१२ ॰प्रसक्तेन पिंडौ
१२ ॰श्राद्धौ तीर्थश्राद्धं
पश्चाद्वार्षिकश्राद्धं
१२ तीर्थश्राद्धं॰ मासानं
तरेतीः प्राप्तोः वार्षकं
१२ जीवत्श्राद्धविचारः
१२ भ्रातरस्तु विभक्ता॰ अवि
भक्ताः सोः गया श्राद्धक्रिया.
१२ ॰अपुत्रयातु कार्यमेव
१२ संकल्पश्राद्धविचारः
१३ ॰अनुपनीतस्त्रीशूद्रैः
॰अमंत्रकं कुर्यात
१३ ॰अधिकारापवादः
१३ पित्रादिनवदैवत १२ दैवता
विचारः

१३ भ्रातृभगिन्यादि अपरे कोद्दिष्टं
१३ न पार्वणं छनि
१३ एकस्मिन्नुक्त्वा लले सर्वनामकोद्दि
१४ विधवापितृपार्वणं भ्रातृपार्वणं कुर्यां.
१४ म. नमात्रकः पित्रार्पणं गयायां ति।
१४ ज्ञातिवर्गस्यपिंडदाने पितृवंशादुक्त्या
१५ तीर्थश्राद्धं॰ अस्थिक्षेपवि (दिक्षोक्ताः
चारः।
१५ संकीर्णधर्म्माः
१५ विप्रोः नमस्कारे॰ अत्र पृष्ठ्यादौ दोषः
१५ प्रदक्षिणविचारः
१५ शिवनिर्माल्य॰ अग्राह्यं विष्णोः ग्राह्यं
१६ नन्दीश्वनदीक्रया॰ अन्तरानद्योपरपारस्ना.
१६ शूद्रेणार्चितलिंग॰ नमस्कारदोषः

१८ गर्भिणीपतेः वपन
मैथुनादि मासादूर्ध्वं दोषः
१८ अपप्रयागप्रकरणं
१८ संकल्पः प्रयागस्य
१८ प्रयागे कृष्ण्याः सं.
१८ मुंडनविचारः
१७ माघस्नानारंभः
१७ प्रयागेमरणविधि
१७ प्रायश्चित्तं सलिलजले
१७ तस्य॰ मा (तेवेशः
सोम
१८ पंचगंगास्नाने विशे.
१८ काशीप्रकरणं
१८ काशीस्नानं
१८ दशहरास्नानं
१८ गयाप्रकरणं
१८ गयाश्राद्धे अधिकाः
१८ वृद्धिश्राद्धादौ पितृसन्न
निरोधः

१८ कृतोद्वाहोपि गयां कुर्या. १८ चिरस्थ. समासिक

त्रिस्थलीसूचीपत्रम् २

स्पर्शोगं धवहो सुरभिर्वो विरशीतलः। शनैर्वाति वनो देशे साफलोके। धवप्रजन। वेशोभुकुं।
चिनायेषु पुरयेति नयालनीः। नीलोमलंचक्रतं कुकर्मे पुसालं करे पुकुर्वते। प्रसन्नचित्ताः
शारदिम्येषयन्ति केलेवरं। रसनाभिः प्रोत्तिलकं नूपुरस्य पदांबुजं। मुक्ता रस्मिंदने सुविशा
लं स्तनमंडलं। हेमंते शालिभिः पक्वैर्मही भाति समंततः। यथा सगर्भा प्रमदा पांडुवर्ण तनुद
विः। तुषारे वाशिनेयचेसरैस्ताहकुन्द शोभते। यथा कुतिलतसस्यैः पुष्पान्नारिमंमभुरुः क्षा
लि सहस्रारणपुष्पैश्च मर्गध्य चैवनस्थली। शोभितेषुप्रियवेलेर्वधैः कौंचश्यामं विस्वनेन चा। सरांसि
च प्रसन्नांबुः शैवालैर्नीलवारिजैः। हंसकादंबसं चैरप्रहरन्ति प्रसभं मनः। प्रियंगवीतले यांतिः
शोभयंति पांडुतां। प्रियेदेशान रागोंकामिनी वपतिव्रता। हेमंते धियते स्त्रीभिः शीतभीतालं
भयणं। नभ्रषयंति प्रमदाः केयूरैर्वहुमाल्यनः। नितंबरसनाभिश्च पदं द्वंद्वं नूपुरैः। धूपैः
२४ कालागुरुः स्वैश्चवासयंति कचानमुदान्। सक्षानि सूक्ष्मवस्त्राणि धारयंति गृहेषु च। सुरतश्र
माविन्नांगाः कुंडलस्थाः प्रियस्था। सुप्तं ति सुसुरवं नार्यो हेमंते वसनावृताः। फलपुष्पा
न्तु संपन्नाशीनवात प्रकंपिताः। पक्वशालि चैस्नेहि नैरोदितो वनस्थली। तांबूला मोदसुर
मिवक्त्रनिश्वासहर्षिताः। परस्पराश्चकामांगाः शेरते यत्र कामिनः। सुरतोत्सवरिक्तांगाः रात्रि
जागरसालसाः। पाटलाक्षाः सकंकरतः प्रांगाः शेरते स्त्रियः। कामिचमंत्यितागात्रे प्रिय

३१

राम:
३१

९३

वादिगत मममस्मानेनया २/५ सममिति समशोधनार्थं न्यासः | या २ रू १ | पक्षयोः
समच्छेदत्वं छेदगमं च कृत्वा राकाव्यक्तमित्यनेन न देवमानं व्य | या २/५ रू ० | कं रू २५
अथान्योक्तमप्युदाहरणं क्रियालाघवार्थं दर्शयति पंचकशतदत्तधनात्फल
स्यवर्गं विशोध्य परिशिष्टं दत्तं दशकशतेन तुल्यः कालः फलं च तयोः अत्र का
ले यावत्तावत्कल्पिते क्रियानिर्वहति अतः कालः इष्टः कल्पनीयः अतोऽत्र क
ल्पिताः पंचमासाः मूलधनं यावत्तावत् या १ अतः फलार्थं पंचराशिके न्यासः

१	५
१००	या १
५	०

अत्र लब्धं फलं या १/२० अस्य वर्गे याव १/४०० मूलधनात् या १ समच्छेदत्वे
न | याव १/१६ या १५/१५ | अपास्य भिन्नजातित्वात् पृथक्स्थितिरिति जातं द्वि
तीय मूलध नं इदं | याव १ या १६ | अत्रापि पंचराशिके दशकशते

७९
श्री०उ०
२५

न्यसह्न्यासः | १ ५
१ १ | अत्रोभयपक्षयोर्विहरे भुरूपं हरं प्रकल्प्य पूर्वपक्षहरेण रू १
उत्तरपक्षंसं | १०० या १ या १६ | गुराय उत्तरपक्षहरेण षोडशमितेन १६ पूर्व
पक्षंसंगुराय | १ व १६ १६
१० ० | समच्छेदं च कृत्वा न्यासः | १६ ५
१ | १६ १ | अत्र सर्वेषां छेद
गमं कृत्वा क | तयोरन्योन्यपक्षनयनं कृत्वा | १६०० याव १ या १६ | न्यासः

| १६ ५
१६०० याव १ या १६
० १६० |

अत्र समजातित्वाद्यावत्तावत्
स्वल्पराशि ३२ वधः भाजिते कृते

| १६
१६०
१६ | १६ १६
० | १ या १६
रातर

पूर्वकल | न्यासस्य या १/८ समभिति समशोधनार्थं | न्यासः | याव १ या १६
३२ ३२ |

| याव १ या १६ रू ०
याव ३२/० या १/८ रू ० | अत्र पक्षौ यावत्तावतापवर्त्य जातौ
समच्छेदत्वं कृत्वा छेदगमे कृते | या १ रू १६
या ३२/० रू ३२/८ | अत्र | या १ रू १६
या ० रू ८ | राका